

G. Genette, *Παλίμψηστα. Η λογοτεχνία δευτέρου βαθμού* (1982), (μτφ.: Βασίλης Πατσογιάννης· επιμ.: Μαρία Στεφανοπούλου- Λίζυ Τσιριμώκου· εισαγ.: Λίζυ Τσιριμώκου), Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2018.

Δημήτρης Αγγελάτος¹

~Ο λόγος λοιπόν για τα *Παλίμψηστα* του G. Genette, στην ερευνητικά και επιστημονικά αρμόδια μετάφρασή τους από τον Βασίλη Πατσογιάννη με επιμέλεια της έκδοσης από τη Μαρία Στεφανοπούλου και τη Λίζυ Τσιριμώκου η οποία υπογράφει επίσης μια περιεκτική και καιρία εισαγωγή².

~Έχουμε πράγματι «πολύ μαλλί να ξάνουμε» κατά την προσφυή επεξηγηματική απόδοση στίχου του J. Laforgue από τον μεταφραστή των *Παλίμψηστων*, αν αποφασίσουμε να στραφούμε στο υπέργειο ή υπόγειο δίκτυο που συνδέει εν γένει τα καλλιτεχνικά και όχι μόνο τα λογοτεχνικά έργα, μεταξύ τους· σύνδεση *μεταδιακειμενική* (transtextuelle) όπως θα υποστηρίξει ο Genette σε όλο το μήκος και πλάτος των *Παλίμψηστών* του και ταυτόχρονα *διακαλλιτεχνική*, θα διευκρινίζα με μια παράλληλη ορολογία, ρητώς θεματοποιημένη από τον Σιμωνίδη τον Κείο περί τα 510 π.Χ. (τη διασώζει ο Πλούταρχος), στο μεταίχμιο που οδηγεί από τα αρχαϊκά στα κλασικά χρόνια : «Σιμωνίδης την μεν ζωγραφίαν ποίησιν σιωπώσαν προσαγορεύει, την δε ποίησιν ζωγραφίαν λαλούσαν»³.

Και χρειάζεται από την αρχή να σημειωθεί ότι τα *Παλίμψηστα* ιχνογραφούν από το 1982 που δημοσιεύονται, το δρόμο ο οποίος οδηγούσε τον Genette δέκα περίπου χρόνια αργότερα, από τη λογοτεχνία στο έργο τέχνης γενικότερα, με πλοηγό την ατελεύτητη *υπέρβαση* της μοναδικότητας

¹ Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας και Θεωρίας Λογοτεχνίας στο Τμήμα Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

² Κείμενο παρουσίασης του έργου του G. Genette (Αθήνα, Βιβλιοπωλείο Μ.Ι.Ε.Τ, 25-4-2018).

³ Πλούταρχος, *Ηθικά*: «Πότερον Αθηναίοι κατά πόλεμον ή κατά σοφίαν ενδοξότεροι», 346f [=Plutarch's *Moralia* (Loeb Classical Library), τόμ. IV, (κριτ. έκδ.: F. C. Babbitt), Cambridge, Harvard University Press, 1936, 500].

του λογοτεχνικού και ευρύτερα καλλιτεχνικού έργου, την *υπέρβαση* της *εμμένειάς* του και της ομολογής, ιμπρεσιονιστικών ή μεταφυσικών καταβολών, κριτικής προσέγγισης του περιλλειστού κόσμου του· *υπέρβαση* που ορίζει τη δεσπόζουσα υπόθεση εργασίας του Genette, κατευθύνει και οργανώνει τους ερευνητικούς του σχεδιασμούς στην εικοσαετία 1970-1990.

~«[δ]εν υπάρχει», σημειώνει εισαγωγικά στα *Παλίμψηστα* ο Genette, «λογοτεχνικό έργο που, σε κάποιο βαθμό και ανάλογα με τις αναγνώσεις του, να μην ανακαλεί κάποιο άλλο, και υπ'αυτήν την έννοια όλα τα έργα είναι υπεрикειμενικά»⁴, επιτονίζοντας το έργο που είχε αναλάβει η προσδιορισμένη από τον ίδιο το 1972 στο καιρίο κείμενό του «Critique et poétique»⁵, «επιστήμη», με αντικείμενο την παραπάνω *υπέρβαση* ως ορίζουσα του θεατού και αθέατου νήματος συνοχής των λογοτεχνικών έργων όλων των εποχών και των πυκνών μεταξύ τους σχέσεων και λειτουργιών.

Οι όροι σύστασης αυτής της «επιστήμης» (αντικείμενο και μέθοδοι) υποδεικνύουν την Ποιητική του Genette, τη δική του θεωρία λογοτεχνίας. «Η υπόσταση του έργου», σημειώνει λοιπόν το 1972 «δεν εξαντλεί την πραγματικότητα ούτε τη λογοτεχνικότητα του λογοτεχνικού κειμένου. Το γεγονός του έργου (η εμμένεια) προϋποθέτει μεγάλο αριθμό δεδομένων υπέρβασής του, που εμπίπτουν στη γλωσσολογία, στην υφολογία, στη σημειολογία, στην ανάλυση λόγου, στην αφηγηματική λογική, στη θεματική των ειδών, των εποχών, κλπ[...]. Είναι επομένως απαραίτητο να αναγνωριστεί η ανάγκη [...] ενός τομέα σπουδών, όπου γίνονται δεκτές αυτές οι μορφές μελέτης αποσυνδεδεμένες από τη μοναδικότητα του ενός ή του άλλου έργου, και ο οποίος δεν θα μπορούσε να είναι παρά μια γενική θεωρία των λογοτεχνικών μορφών- μια ας πούμε, *ποιητική*» (ό.π., 10).

Το ενδιαφέρον για το συστατικό της ύπαρξης του λογοτεχνικού έργου, άνοιγμά του (η *υπέρβαση* ως *modus vivendi*) όπως και για τις λειτουργίες που

⁴ G. Genette, *Παλίμψηστα. Η λογοτεχνία δευτέρου βαθμού*, 37.

⁵ G. Genette, «Critique et poétique»: *Figures III*, Παρίσι, Seuil, 1972, 9-12.

το εν λόγω άνοιγμα θέτει σε ενέργεια, εκφράζει ασφαλώς μια μετακριτικής τάξεως θεώρηση αναπτυσσόμενη σπειροειδώς ως εξακολουθητικός στοχασμός για το πολύπτυχο βάθος της λογοτεχνικής κειμενικής επιφάνειας, για τους δύσβατους και απαιτητικούς δρόμους στην ανάγνωσή της, για την ίδια εντέλει τη σύσταση και τις δράσεις/επιπτώσεις του λογοτεχνικού έργου.

Ωστόσο το έδαφος για την εν λόγω Ποιητική έχουν προετοιμάσει οι μελέτες του Genette ήδη από τη δεκαετία του 1960 (συγκεντρώνονται στους δύο τόμους συμμείκτων, *Figures I* και *Figures II*)⁶, στο μικροδομικό, ας πούμε, επίπεδο του (ρητορικού) σχήματος (*figure*) στη λογοτεχνία, εννοιολογημένου ακριβώς ως *παλίμψηστο*: σημειώνει το 1966: «Κάθε σχήμα είναι μεταφράσιμο, και φέρει τη μετάφρασή του ορατή σε διαφάνεια, σαν υδατόσημο, ή παλίμψηστο, κάτω από το προφανές κείμενό του. Η ρητορική συνδέεται με αυτήν τη διπλότητα της γλώσσα».⁷

Οι γραμμές της διπλότητας, του *παλίμψηστου* ήτοι και της *υπέρβασης*, ειδικώνονται κατά τη μετάθεση της παλαιάς Ρητορικής σε μια νέα Ποιητική, όχι απλώς σε επίπεδο *σχημάτων/figure* αλλά στο μακροδομικό πλέον του λογοτεχνικού έργου, για να ορίσουν πέντε τύπους σχέσεων *παλίμψηστης* κειμενικής *υπέρβασης*, στη συστηματική πραγμάτευση των οποίων αφιερώνει ο Genette τέσσερα κεφαλαιώδους σημασίας έργα: πρώτα εν είδει εισαγωγής, τα *Μιμολογικά: ταξίδι στην Κρατυλία* (1976)⁸ και κατόπιν: την *Εισαγωγή στο αρχικείμενο* (1979) –άρτια μεταφρασμένο στα ελληνικά⁹-, τα *Παλίμψηστα. Η λογοτεχνία δευτέρου βαθμού* (1982), τα *Κατώφλια* (1987)¹⁰, ακόμα αμετάφραστο.

Η εισαγωγή στο λογοτεχνικό κόσμο της *υπέρβασης* γίνεται στα *Μιμολογικά* με τους όρους όχι μιας θεωρίας αλλά μιας κριτικού περιεχομένου συζήτησης για τη σχέση λόγου και κόσμου, όπως η τελευταία θεματοποιείται από φιλοσόφους, θεωρητικούς και συγγραφείς στον άξονα της διερεύνησης για

⁶ Βλ.: G. Genette, *Figures I*, Παρίσι, Seuil, 1966 και: *Figures II*, Παρίσι, Seuil, 1969.

⁷ G. Genette, «Figures»: *Figures I*, 205-221· το παράθεμα: 211.

⁸ G. Genette, *Mimologiques: voyage en Cratylie*, Παρίσι, Seuil, 1976.

⁹ G. Genette, *Εισαγωγή στο αρχικείμενο* (1979), (μτφρ.: Μήνα Πατεράκη-Γαρέφη), Αθήνα, Εστία, 2001.

¹⁰ G. Genette, *Seuils*, Παρίσι, Seuil, 1987.

την ομοιότητα/μίμηση ή μη του λόγου με τα πραγματολογικά προσδιορισμένα αντικείμενα αναφοράς αυτού, με επίκεντρο τον πλατωνικό *Κρατύλο*. Η συζήτηση για τη *μμητική* εμβέλεια του λόγου, ανάμεσα στη συμβατική χρήση του λόγου και το μιμολογισμό/κρατυλισμό, με πρωταγωνιστές εκτός από τον Πλάτωνα, τον ιερό Αυγουστίνο, τον Leibntz, τον Locke, τον Diderot, τον D' Alembert, τον Mallarmé, τον Claudel, τον Proust, τον Valéry μεταξύ άλλων, δίνει το περιθώριο στον Genette να διεισδύσει στο μύθο που διαρκώς ανακατασκευάζει ο *μιμολογισμός* για τη γλώσσα ως ανάλογη του κόσμου.

Οι *μιμολογικές* αυτές ροπές θα αποτελέσουν το προοπτικό βάθος για την προσέγγιση της *κινητικότητας* των λογοτεχνικών έργων και της απορρέουσας, κειμενικά εκδιπλούμενης *υπέρβασης* που τους αποδίδεται.

Πρόκειται για την οντολογική κατοχύρωση μιας αποκλειστικά δικής τους καλλιτεχνικής επικράτειας, πέραν της στοίχησής τους με τον ορατό κόσμο της πραγματικότητας (προσθέτουν ή αφαιρούν από αυτόν), που διεκδικούν γενικότερα τώρα, τα έργα τέχνης ως *εικόνες* από την εποχή του *Κρατύλου*. «Οράς ουν, ω φίλε», καταλήγει ο Σωκράτης, «ότι άλλην χρη εικόνας ορθότητα ζητείν και ων νυνδὴ ἐλέγομεν, και ουκ αναγκάζειν, εάν τι απή ή προσή, μηκέτι αυτήν εικόνα είναι; ή ουκ αισθάνη ὅσου ενδέουσιν αι εικόνες τα αυτά ἔχειν εκείνοις ων εικόνες εισίν».¹¹

Περνώντας στους πέντε τύπους κειμενικών σχέσεων, *παλίμψηστης* κειμενικής *υπέρβασης*, το αντικείμενο δηλαδή της Ποιητικής του, ο Genette θα τους ορίσει με σαφήνεια στα *Παλίμψηστα* (είχε προηγηθεί ένα ανάλογο εγχείρημα στο *Αρχικείμενο*), ως σχέσεις *μεταδιακειμενικές* (*μεταδιακειμενικότητα*), επιμερίζοντάς τους σε: σχέσεις *διακειμενικές* (σχέσεις συμπαρουσίας μεταξύ των κειμένων, όπως λ.χ. εντοπίζονται στα παραθέματα, πραγματικά ή πεποιημένα, ρητά ή άδηλα, και ασφαλώς περιοριστικές που εισήγαγε η Julia Kristeva κατά παραφθορά της μπαχτινικής αντίληψη του *διαλόγου*): σχέσεις *παρακειμενικές*

¹¹ Πλάτων, *Κρατύλος*, 432c7-d3: *Platonis Opera*, τόμ. I., (κριτ. έκδ.: I. Burnet), Oxford University Press, 1961 [1^η: 1900].

(σχέσεις του κειμένου με τον επικοινωνιακό/πραγματολογικό περίγυρό του, τίτλους δηλαδή, προλόγους, εικονογραφήσεις, κλπ.: τι μυθιστόρημα λ.χ. ή διήγημα, ή ελεγειακό ποίημα είναι εκείνο η ειδολογική τιτλοφόρηση του οποίου ουδόλως συνάδει με το συμπεριλαμβανόμενο υλικό), στις οποίες είναι αφιερωμένα τα *Κατώφλια*: σχέσεις *μετακειμενικές* (σχέσεις σχολίου που ενώνει ένα κείμενο με άλλα, για τα οποία το πρώτο μιλά υπαινικτικά ασφαλώς και κρυπτικά): σχέσεις *αρχικειμενικές* (σχέσεις των κειμένων με τις γενικότερες ειδολογικές -εν χρόνω και χώρω-, και τροπολογικές -διατοπικές και διαχρονικές- κατηγορίες), οι οποίες αναπτύσσονται στο *Εισαγωγή στο αρχικείμενο*: σχέσεις *υπερκειμενικές* (δύο κατ' εξοχήν τύποι σχέσεων, η μίμηση και ο μετασχηματισμός, που ενώνουν ένα κείμενο, θεωρημένο ως *υπερ-κείμενο* μ' ένα προγενέστερο κείμενο που υπόκειται του πρώτου και ονομάζεται βέβαια, *υπο-κείμενο*: σχέσεις ακριβέστερα ενοφθαλμισμού του πρώτου στο δεύτερο, εξού και «λογοτεχνία δευτέρου βαθμού»), το αντικείμενο των *Παλίμψηστων*.

~Πρόκειται για μια Ποιητική οι αρμοί της οποίας ευκρινείς στα *Παλίμψηστα*, αφορούν: α) σε λογοτεχνικές, κειμενικά πραγματωμένες μορφές που οδηγούν από το ένα έργο στο άλλο («τα έργα είναι υπερκειμενικά») και οφείλονται σε ομόλογες, εμφανείς ή μη, συγγραφικές επιλογές: β) τους εν ιστορία μετασχηματισμούς των λογοτεχνικών μορφών και των έργων: γ) στις αναγνωστικές επιλογές, κριτικά και πραγματολογικά προσδιορισμένες: «Αντιμετωπίζω», σημειώνει στα *Παλίμψηστα* ο Genette, «τη σχέση ανάμεσα στο κείμενο και στον αναγνώστη του μ'έναν πιο κοινωνικοποιημένο τρόπο, σαφέστερα συμβολιακό, σαν να ήταν μέρος μιας συνείδησης επιδραστικής και οργανωμένης»¹².

Μια Ποιητική, μ' άλλα λόγια, ιστορικά, κριτικά και πραγματολογικά εμπεδωμένη κατά τις απαιτήσεις του δίπολου: από τη μια πλευρά *τι είναι*, σε τι

¹² G. Genette, *Παλίμψηστα. Η λογοτεχνία δευτέρου βαθμού*, 38.

συνίσταται ένα λογοτεχνικό έργο, η *λογοτεχνικότητά* του, από την *άλλη τι κάνει*, τι (αναγνωστικές) επιπτώσεις έχει.

Έτσι, η εννοιολόγηση και πραγμάτευση του *παλίμψηστου* και της κειμενικής *υπέρβασης* τίθενται με όρους οι οποίοι συναρμολογούν δραστικά τη θεωρία με την ιστορία της λογοτεχνίας στην κατεύθυνση μιας ιστορίας των λογοτεχνικών μορφών και των μετασχηματισμών των ίδιων και των λειτουργιών τους, ή μιας Ιστορικής Ποιητικής, ανανεώνοντας και γονιμοποιώντας το γενναίο ομολόγο σχεδιασμό των Ρώσων Φορμαλιστών στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. και δη του J. Tynianov.

Η ιστορική αυτή διάσταση της Ποιητικής στο επίκεντρο των *Παλίμψηστων*, δεν αφορά στη χρονολογική τάξη πραγμάτων (με τα μελετώμενα έργα σε χρονολογική σειρά επί των ατομικών ή κοινωνικών περιστάσεων της δημιουργίας και της υποδοχής τους, ή επί της αντανακλαστικής συνάφειάς τους με τα ρεύματα και τις εποχές), αλλά αφορά στη λογική τάξη του *ιστορικού*.

Τα λογοτεχνικά έργα δεν γίνονται αντιληπτά ως τεκμήρια και ίχνη αδρανής του παρελθόντος αλλά ως «συναρμολογημένα μνημεία» (κατά την αντίληψη του M. Foucault στην *Αρχαιολογία της γνώσης* που επικαλείται ο Genette στο κείμενό του «Ποιητική και Ιστορία»¹³), μνημεία δηλαδή εσωτερικά ειργασμένα που αποδίδουν φορείς και δράσεις με ιεραρχημένη σκόπευση και συστήματα σχέσεων, ικανά να αποδώσουν ένα πεδίο μετασχηματιστικών διεργασιών σε βάθος όχι απλώς χρόνων αλλά αιώνων, καθότι ο λόγος εδώ είναι για τη μακρά διάρκεια (τα σχετικά παραδείγματα του Genette στο *Αρχκείμενο* είναι η εξαφάνιση του έπους, η εμφάνιση της τραγωδίας, η γέννηση του μυθιστορήματος, κλπ.).

Συναρμολογούν ακόμα τη θεωρία και την ιστορία με την κριτική, μιας και στη μακρά αυτή διάρκεια των μετασχηματισμών των λογοτεχνικών μορφών και των λειτουργιών τους χρειάζεται η εξειδικευτικά κριτική προσέγγιση εφαρμοσμένη στην κλίμακα των υφολογικών επιλογών των συγγραφέων -εντός,

¹³ Βλ.: G. Genette, «Poétique et histoire»: *Figures III*, 17.

εννοείται, των καθ' υπέρβαση ειδολογικών μετασχηματισμών. Τη θεματοποιημένη ήδη στο «Critique et poétique», συμπληρωματικότητα θεωρίας και κριτικής εγγυάται ακριβώς στα *Παλίμψηστα* η εν ιστορία κινητικότητα των μορφών στη μεγάλη κλίμακα των πέντε τύπων κειμενικής υπέρβασης και βέβαια η ειδικότερη πραγματολογική διάσταση της παρακειμενικότητας, η εκδίπλωση δηλαδή του δικτύου των αναγνωστικών ανταποκρίσεων.

~Η κομβική τριάδα της ανοιχτής Ποιητικής του Genette, όπου συζητούνται αναστοχαστικά και σε βάθος οι όψεις της διπότητας, του παλίμψηστου δηλαδή και της υπέρβασης, από το *Αρχικείμενο* στα *Παλίμψηστα* και λίγο αργότερα, το 1987 στα *Κατώφλια*, σ' ένα ιλιγιώδες, μπορχεσιανής τάξεως, και ανεξάντλητο εύρος λογοτεχνικών αναφορών (εδώ, κάθε γραφή είναι επανεγγραφή και, ως εκ τούτου, η λογοτεχνία είναι πάντα δευτέρου βαθμού) δεν μπορούσε παρά να οδηγήσει στο πεδίο του έργου τέχνης γενικότερα στη δίτομη φιλοσοφική του πραγματεία, *L'oeuvre d'art* (1994·1997)¹⁴.

Αν όπως διατείνεται ο Genette, το 1972, στην αρχή της εικοσαετίας (1970-1990) που σφράγισε έκτοτε τις λογοτεχνικές σπουδές, το άνοιγμα αυτό μπορεί να σταθεί απέναντι στις *δυνάμεις* λογοτεχνικές μορφές και να προβλέψει τη μελλοντική ανάδυσή τους -όπως άλλωστε κάθε Ποιητική που σέβεται τον εαυτό της από την εποχή του Αριστοτέλη και μετά-, στα *Παλίμψηστα* γίνεται σαφές ότι το άνοιγμα αυτό ως συνάρτηση ακριβώς κινητικών *υπερκειμενικών* σχέσεων, *παλίμψηστου* δηλαδή *υπέρβασης*, δεν αφορά αποκλειστικά στον κόσμο της λογοτεχνίας αλλά και της τέχνης: «Καθετί» σημειώνει στην προτελευταία, 79^η ενότητα των *Παλίμψηστων*, «μπορεί να μετασχηματιστεί, κάθε τεχνοτροπία μπορεί να γίνει αντικείμενο μίμησης, επομένως δεν υπάρχει τέχνη που να μη διαθέτει εξ ορισμού τους δύο αυτούς τρόπους παραγωγής, οι οποίοι στη λογοτεχνία ορίζουν την υπερκειμενικότητα, αλλά ορίζουν ευρύτερα και όλες τις

¹⁴ Βλ.: G. Genette, *L'Œuvre de l'art, I: Immanence et Transcendance*, Παρίσι, Seuil, 1996 και: *L'Œuvre de l'art, II: La relation esthétique*, Παρίσι, Seuil, 1997.

καλλιτεχνικές πρακτικές δευτέρου βαθμού ή υπεραισθητικές (hyperesthétiques)[...]»¹⁵. Αυτό ωστόσο δεν σημαίνει την αυτοματοποιημένη και μηχανιστική μετάθεση των κειμενικών στοιχείων στις άλλες καλλιτεχνικές πρακτικές.

Το έργο τέχνης ως «μαγνητικό πεδίο επιδράσεων και αμοιβαίων ενεργοποιήσεων», υποδεικνύει ότι η «μεταμόρφωση δεν είναι ένα επεισόδιο αλλά η ίδια η ζωή του έργου τέχνης», θα υπογραμμίζει το 1997¹⁶.

~Την εντατική και επίπονη επεξεργασία των αναβαθμών της ευάγωγης και ευπρόσωπης ανοικτής αυτής Ποιητικής μπορούσε να παρακολουθήσει κανείς ακούγοντας τον Genette να διδάσκει στην École des Hautes Études. Η γενναιοδωρία του περίσσευε ακόμα και για τους ελεύθερους ακροατές των σεμιναρίων του, στους οποίους ανήκε μεταξύ 1982 και 1984 και ο ομιλών, που έβρισκαν σχεδόν πάντα τις τελευταίες καρτέλες με πλάτη στον τοίχο, για να ακούσουν τότε περί *Κατωφλίων*.

~Υπάρχει και ένα υστερόγραφο οφειλής και μνήμης για το κείμενο που μόλις ακούσατε.

Χρωστώ πολλά και ανάμεσά τους την εξοικείωση μου με το έργο του Genette, στο δάσκαλό μου στο Νεοελληνικό Ινστιτούτο της Σορβόνης, Ντίνο Γεωργούδη. Δεν έτρεφε ιδιαίτερη συμπάθεια για τη σύγχρονη θεωρία της λογοτεχνίας, έτρεφε όμως για τον Genette.

«Αυτός ρε Δημήτρη», έλεγε στις ατελείωτες συζητήσεις στο Rostand στο πλάι του κήπου του Λουξεμβούργου, και παίζοντας *υπερκειμενικά* με το «Στέλνω» στην *Υψικάμνο* του Εμπειρίκου, «ξέρει που *στέλνουν* τα κείμενα. Τράβα και άκου τον προσεκτικά». Προσθέτω τώρα νοερά στις συζητήσεις μας κάτι που ο Genette έλεγε στα μαθήματά του για τη σχέση της θεωρίας με την

¹⁵ G. Genette, *Παλίμψηστα. Η λογοτεχνία δευτέρου βαθμού*, 522.

¹⁶ G. Genette, *L'Œuvre de l'art, II: La relation esthétique*, 223.

ιστορία της λογοτεχνίας: η πρώτη χωρίς τη δεύτερη είναι ένα υποβρύχιο με πανιά.

Αυτό, είμαι βέβαιος ότι θα το προσυπέγραφε με όλη του την ψυχή ο Ντίνος που έφυγε πέρασι από τη ζωή.

Στη μνήμη του σπουδαίου αυτού ανθρώπου ό,τι σας διάβασα.